

οὐ εἶδη 1904

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

"ΑΡΜΟΝΙΑΣ"

Ἐκδόθησαν ἡ ὅλη σελίδα 1-160 (ἀνωρίστη)

Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΗΣ

ΤΕΧΝΗΣ

1900-190

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἡ βυζαντιακὴ τέχνη, ἣτις οὐχὶ σπανίως ἐγένετο ἀντικείμενον χλεύης καὶ ὀνειδισμῶν τῶν τεχνοκρατῶν τῆς Δύσεως, ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων ἤρξατο βαθμιαίως ἐφελκύνουσα τὴν εὐνοίαν τῶν τέως δυσμενῶς πρὸς αὐτὴν διακειμένων, μάλιστα τῶν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀσχολουμένων. Παρῆλθον ἤδη εὐτυχῶς οἱ χρόνοι τῆς κατ' ἐπιπολὴν καὶ ἐκ προκαταλήψεως μελέτης τοῦ Βυζαντισμοῦ. Διὰ τῶν ἐρευνῶν καὶ τῶν δημοσιεύσεων ἰδίᾳ Γάλλων καὶ Ῥώσων βυζαντινολόγων ἤρξατο κατὰ μικρὸν διασκεδαζομένη ἡ ἀχλὺς ἣτις περιέβαλε τὴν βυζαντιακὴν τέχνην, δικαιοτέρον δὲ κρίνεται νῦν αὕτη, συγκρινομένη μάλιστα πρὸς τὴν σύγχρονον ἐν τῇ Δύσει τέχνην. Πολύτιμα εἶναι τὰ ὀσημέραι καρπούμενα ὑπὸ τῆς καθόλου ἀρχαιολογίας ὠφελήματα ἐκ τῆς ἐπιμελοῦς ἐρεύνης τῶν βυζαντιακῶν μνημείων, ἐκ δὲ τῶν ποικίλων θεμάτων ἅτινα ἀπασχολοῦσι τοὺς περὶ τὴν τέχνην ταύτην διατρίβοντας διαφωτίζονται σπουδαίως καὶ πολλὰ ἄλλα σκοτινὰ ζητήματα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν. Αἱ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους γεγόμεναι ἐν τῷ πεδίῳ τούτῳ ἐργασίαι εἶναι τοσαῦται καὶ τοιαύτης σπουδαιότητος, ὥστε δι' αὐτῶν ἄρδην ν' ἀνατρέπωνται μέχρι τῆς χθὲς σχεδὸν ἐπικρατοῦσαι γνῶμαι κορυφαίων πολλῶν μεσαιωνοδιφῶν. Ἦδη παρὰ τοὺς ἀρχαιότερους ἐρευνητὰς τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, τὸν Texier, τὸν Didron, τὸν Labarte, τὸν Salzenberg, τὸν Unger, προσετέθη χορεία ὄλη ἐπιφανῶν βυζαντινολόγων, ὁ Kondakov, ὁ Strzygowski, ὁ Bayet, ὁ Schlumberger, ὁ Diehl, ὁ Millet, ὁ Brockhaus, ὁ Pavlovskij, ὁ Ajnalov, ὁ Redin, ἵνα περιορισθῶμεν εἰς τοὺς γνωριμωτέρους, σκαπανεῖς ἀκάματοι, οἵτινες ἐφώτισαν διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν ἀπλῶς τὰς σκοτινὰς τρίβους τῆς τέχνης ταύτης καὶ ὧν εὐγνωμόνως πάντοτε θ' ἀναμνησκῆται ὁ μελετῶν τὰ βυζαντιακὰ μνημεῖα. Πλὴν δὲ τῶν ποικίλων ἄλλων περιοδικῶν βιβλίων ἐν οἷς καταχωρίζονται παντοῖαι εἰς τὴν

βυζαντιακήν τέχνην συμβολαί, ἤδη ὑψίστανται δύο σπονδαιοτάται ἐστία ἀναζωπυροῦσαι τὸ ὑπὲρ αὐτῆς ἐνδιαφέρον, ἡ ἐν Μονάχῳ «Byzantinische Zeitschrift» καὶ τὰ «Vizantinijskij Vnéménik» τῆς Πετροπόλεως. Ἀμφότερα τὰ περιοδικὰ ταῦτα σπονδαῖον αὐτῶν τμήμα ἀφιερῶσιν εἰς τὴν βυζαντιακήν τέχνην, οὐ σμικρὸν δὲ συνέβαλον εἰς τὴν ἀκμὴν εἰς ἣν τειροῦσιν ὁσημέραι αἱ περὶ αὐτὴν σπονδαί. Πλὴν δὲ τούτων ἀνάγκη νὰ μνημονεῦθῃ ἐνταῦθα καὶ ἡ ἀπὸ τινος ἐπ' αἰοίοις οἰωνοῖς ἀρξαμένη δημοσίαισις μεγάλης σειρᾶς μονογραφιῶν περὶ τῶν σπονδαιοτάτων βυζαντιακῶν μνημείων ὑπὸ Γάλλων βυζαντινολόγων τῇ ἀρωγῇ τοῦ γαλλικοῦ τῆς παιδείας ὑπουργείου, ἧτις μέλλει νὰ προσθέσῃ πολυτιμώτατα κεφάλαια εἰς τὰς περὶ τῆς τέχνης ταύτης γνώσεις ἡμῶν.

Τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἡ ἱστορία χάριν τῶν πολλῶν εἶναι ἀντικείμενον τοῦ παρόντος βιβλίου. Περὶ αὐτῆς μέχρι τοῦδε δὲν ἐγράφησαν ὑπὸ τὴν καθολικωτέραν αὐτῆς μορφήν εἰμὴ δύο πλήρη ἔργα, τὸ ἀρχαιότερον τοῦ Γερμανοῦ Unger ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῶν Ersch καὶ Gruber τόμ. 84: Byzantinische Kunst, καὶ τὸ νεώτερον τοῦ Γάλλου C. Bayet L'art byzantin ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Bibliothéque de l'enseignement des beaux-arts. Μερικώτερον δὲ εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Ῥώσου βυζαντινολόγου Kondakov ἐκδοθέν, τὸ φέρων τὸν τίτλον «Histoire de l'art byzantin d'après les miniatures» (2 τόμοι).

Παρ' ἡμῶν ἐξαιρέσει τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ κ. Γ. Μανρογιάννη «Βυζαντινὴ τέχνη καὶ Βυζαντινοὶ καλλιτέχνη» οὐδὲν ἕτερον κατ' ἀξίαν ἐγράφη περὶ τῆς καθόλου βυζαντιακῆς τέχνης, καίτοι δὲν ἐλλείπουν ἀξιόλογοί τινες μονογραφίαι καὶ διατριβαὶ περὶ ὠρισμένων μνημείων. Ἀλλὰ τὸ ὁσημέραι καταπληκτικῶς ἀδξάνον πλῆθος τῶν μελετῶν, δι' ὧν διαφωτίζεται ἐν ταῖς λεπτομερίαις αὐτῆς ἡ βυζαντιακὴ τέχνη καὶ ἐπανορθοῦνται πλημμελεῖς γινῶμαι ἐπικρατοῦσαι τέως, καθίστα ἀναγκαίαν καὶ παρ' ἡμῶν μονογραφίαν πλήρη περὶ αὐτῆς διατρέβουσαν κυρίως εἰς τὴν ἐρευναν αὐτῶν τῶν μνημείων καὶ ἀποφεύγουσαν ἀσκοποῦς ἐπαναλήψεις τετριμμένων ἤδη θεωριῶν περὶ τῆς τέχνης ταύτης.

Δεκέμβριος 1900.

Κ. Μ. Κ.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ἡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΠΡΟ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Καίτοι αἱ ἀρχαὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, αἵτινες ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως ἐτίθεντο εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διὰ τῶν νεωτάτων ἐρευνῶν ἀποδείκνυται ὅτι ἀνέρχονται εἰς ἀρχαιότεραν ἐποχὴν, εἰς τὰς Δ' καὶ Ε' ἑκατονταετηρίδας¹, οὐχ ἥττον βέβαιον ἀπομένει ὅτι τὸν καθολικὸν αὐτῆς χαρακτήρα ἐν πᾶσι τοῖς κλάδοις ἰδίᾳ ὁμοῦς ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ ἢ τέχνῃ ἔλαβεν ἐπὶ τοῦ μεγαλοπράγμονος ἐκείνου αὐτοκράτορος, ὅστις διὰ τοῦ ἀριστοτεχνήματος τοῦ Ἀνθεμίου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τῶν ἄλλων συγχρόνων αὐτῷ ναῶν ἔθηκεν ἀπαρασάλευτα τὰ θεμέλια τέχνης ἀκμαίας, ἧτις ὑπὸ παντοίων περιπετειῶν καὶ ἐπιδράσεων μετασχηματιζομένη παρέμεινεν ὁμοῦς κατ' οὐσίαν ἢ αὐτὴ μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ἐσθέννυτο καὶ ἡ τελευταία λαμπηδὼν τῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τοῦ χειμάρρου τῶν Ὀσμανιδῶν. Ἀληθῶς¹ διὰ τῆς ἰδρύσεως τῶν ναῶν Ἀγίας Σοφίας, Σεργίου καὶ Βάκχου, Ἀγίου Βιταλίου, οὐ μόνον κατορθώθη νὰ δοθῶσιν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν νέοι ἰδιόρρυθμοι τύποι, ἀλλὰ παρήχθησαν συγχρόνως καὶ τῶν τύπων τούτων τὰ ἀριστα καλλιτεχνήματα, ἅτινα δὲν ἔπαυσαν νὰ εἶναι τὰ πρότυπα ἐξ ὧν ἀπέρρευσαν πᾶσαι αἱ παραλλαγαὶ τῶν βυζαντιακῶν ναῶν καὶ εἰς ἃ ἀπέβλεπον οἱ Βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες ἐπὶ ὀκτῶ ἑκατονταετηρίδας. Ἀλλὰ εἰς τὴν γινῶσιν τῶν περιπετειῶν τῆς βυζαντιακῆς τέχνης διὰ τοσοῦτων πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν καταιγίδων οὐ σμικρὸν συμβάλλει ἢ ἐκ προοιμίου ἀφήγησις τῶν μεταβολῶν ἃς ὑπέστη ἡ καθόλου χριστιανικὴ τέχνη μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀναγκαιοτάτη εἶναι ἡ γινῶσις τῶν περιστάσεων αἵτινες ἐδημιούργησαν τὴν πρώτην χριστιανικὴν τέχνην καὶ ἐμόρ-

¹ Strzygowski, Byz. Zeitschrift. I (1892) σελ. 66 κ. ἐξ.

φωσαν μονίμως βραδύτερον εἰς ἰδίαν αὐτοτελή καὶ ἀνεξάρτητον. Σταθμὸν σπουδαιότατον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ χριστιανικῇ τέχνῃ σημεῖοι ἢ ἰδρυαὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅποیان δὲ σημασίαν ἔσχεν ἡ νέα πρωτεύουσα εἰς τὴν ἀρχικὴν διαμόρφωσιν τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, ἐπαρκῶς ἤδη κατεδείχθη¹. Διὰ τῆς ἀναμίξεως στοιχείων ἀνομοίων, ῥωμαϊκῶν, ἀλεξανδρινῶν, συριακῶν κ.λ. συνεπήχθη κατὰ μικρὸν τέχνη ἰδιόρρυθμος, ἧς αἱ κύρια ἰδιότητες καθορῶνται ἐναργῶς ἐν τῇ βαθμιαίᾳ ὑποχωρήσει τῆς γλυπτικῆς εἰς τὴν διακοσμητικὴν. Ἀλλὰ εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς διαμορφώσεως ταύτης οὐ μικρὸν συμβάλλει ἡ ἀφήγησις τῆς γενέσεως καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς πρώτης χριστιανικῆς τέχνης, ἧτις καίτοι πόρρω ἀφίσταται τῆς μετὰ ταῦτα οὐχ ἥττον ἔχει πρὸς ἐκείνην ποιῶν τινα ἀναλογίαν δικαιολογουμένην ἐκ τῆς ταυτότητος τῶν αἰσθημάτων τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἐποχάς.

Διὰ τοῦτο ἐνομίσασμεν ὅτι ἐν βιβλίῳ πραγματευομένῳ περὶ βυζαντιακῆς τέχνης δὲν ἠδυνάμεθα ν' ἀντιπαρέλθωμεν ἐν σιγῇ τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀρχέγονον τέχνην τῶν χριστιανῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΑΡΧΕΓΟΝΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Αἱ πολυθρύλητοι νεκροπόλεις τῶν πρώτων χριστιανῶν, αἱ κατακόμβαι, εἶναι αὐτόχρομα πολύτιμα μουσεῖα διὰ τὴν ἀρχέγονον τέχνην. Ἐν αὐταῖς περισώθησαν τὰ πρῶτα ἀπλᾶ καὶ ἀφελῆ τοῦ νέου θρησκευματος ἔργα, δι' ὧν ἐπὶ τρεῖς ἑκατονταετηρίδας τὰ πλήθη τῶν πιστῶν εἰθισμένα εἰς τὰ ὁμοιώματα ἠθέλησαν ν' ἀναπαραστήσωσιν ἐν σχήματι αἰσθητῶν τὰ δόγματα, τὰς πεποιθήσεις καὶ τὰς ἐλπίδας αὐτῶν.

Τὸ ὄνομα κατακόμβαι, ὅπερ ἀπεδόθη κοινῶς εἰς πάντα τὰ ὑπόγεια χριστιανικὰ νεκροταφεῖα, ἐπλάσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἐν Ῥώμῃ νεκροταφεῖον τὸ κείμενον ὑπὸ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Σεβαστιανοῦ ἐν τῇ Ἀππία ὁδῷ, ὅπερ ἀνέκαθεν ἐκαλεῖτο *coemeterium ad catacumbas*¹. Ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐκαλοῦντο ταῦτα κοιμητήρια (ἢ *areae* ἢ *cryptae*), ὄνομα ὅπερ ὑπεδέχθη τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀναμεινομένην ἀνάστασιν νεκρῶν. Τοιαῦτα ὑπόγεια χριστιανικὰ νεκροταφεῖα περισώθησαν πολλαχοῦ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς· σπουδαιότατα ἐξ αὐτῶν εἶναι τὰ ἐν Ῥώμῃ πασίγνωστα, ἀριθμούμενα πλέον ἢ ἐξήκοντα, τὸ ἐν Νεαπόλει καλούμενον τοῦ Ἁγίου Ἰανουαρίου (*San Genaro dei Poveri*), τὰ ἐν Σικελίᾳ (Συρακούσαις, Ἀκράγαντι, *Naro*, *Nonna Ligora*), τὸ ἐν Κυρήνῃ, τὸ ἐν Μήλῳ καὶ τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Διὰ τὴν χριστιανικὴν ὁμῶς τέχνην σημασίαν μεγάλην ἔχουσι μάλιστα τὰ τῆς Ἀλεξανδρείας, Συρακουσῶν, Νεαπόλεως καὶ Ῥώμης. Τῆς αἰωνίας πόλεως ἰδίᾳ αἱ χριστιανικαὶ νεκροπόλεις, αἵτινες καὶ ἔτυχον λεπτομερεστέρως καὶ ἐπιστημονικωτέρως μελέτης, παρέσχον τοῖς ἀρχαιολόγοις τὰ ἀφθονώτερα καὶ ποικιλώτερα μνημεῖα ἅτινα ἀπομένουσιν ἡμῖν ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐκείνης ἐποχῆς τοῦ χριστιανισμοῦ². Ἐκ τῆς γνώ-

¹ Strzygowski, αὐτόθι· πρὸλ. Krumbacher, Ἱστορίαν βυζ. λογοτεχνίας (μετάφρ. Σωτηριάδου) τομ. Α' σελ. 12.

¹ Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι πιθανῶς τοπογραφικῆς σημασίας, ὡς καὶ ὁ ἐγγὺς κείμενος ἵππόδρομος τοῦ Μαξεντίου, ὁ καλούμενος *circus ad catacumbas*. Ἴδε V. Schultze, *Die Katakomben* σελ. 39, πρὸλ. τοῦ αὐτοῦ *Archäologie der altchristlichen Kunst* σελ. 137.

² Ἡ ἔρευνα τῶν ῥωμαϊκῶν κατακομβῶν ἤρξατο ἡδὴ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1578, ὅποτε τυχαία ἀνακάλυψις ὑπογείου τάφου ἐν τῇ *Salara* ὁδῷ παρέσχε τὴν πρώτην πρὸς τοῦτο ἀφορμὴν. Εἰς τὴν μελέτην τῶν κατακομβῶν πρῶτος τότε

σεως δὲ τῶν ἐν αὐταῖς περισωθέντων ἔργων δύναται τις νὰ σχηματίσῃ ἀκριβῆ καὶ πλήρη εἰκόνα τῆς ἀρχεγόνου τέχνης τῶν χριστιανῶν¹.

Ἡ γένεσις τῶν περίξ τῆς Ῥώμης ἐκτεταμένων τούτων νεκροπόλεων, αἵτινες περιβάλλουσιν αὐτὴν δι' ὑπογείου κύκλου, ὀφείλεται πρωτίστως εἰς Ῥωμαϊκὸν νόμον ὄντα ἐν χρήσει κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ ἐφαρμοζόμενον κοινῶς, καθ' ὃν ἀπηγορεύετο ἡ ταφή τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως², οὐχ ἤττον δὲ συνετέλεσεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ στοργὴ ἦν πρὸς ἀλλήλους ἔτρεφον οἱ πρῶτοι χριστιανοί, οἵτινες ἤθελον καὶ μετὰ θάνατον νὰ ὦσιν ἡνωμένοι ὡς ἦσαν ἐν τῇ ζωῇ. Αἱ ἀρχαιόταται τῶν κατακομβῶν ἀνέρχονται εἰς τὴν Α' ἑκατονταετηρίδα, αἱ δὲ τελευταῖαι εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς Δ'. Νεώταται πασῶν εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἰουλίου ἰδρυθεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 336—347.

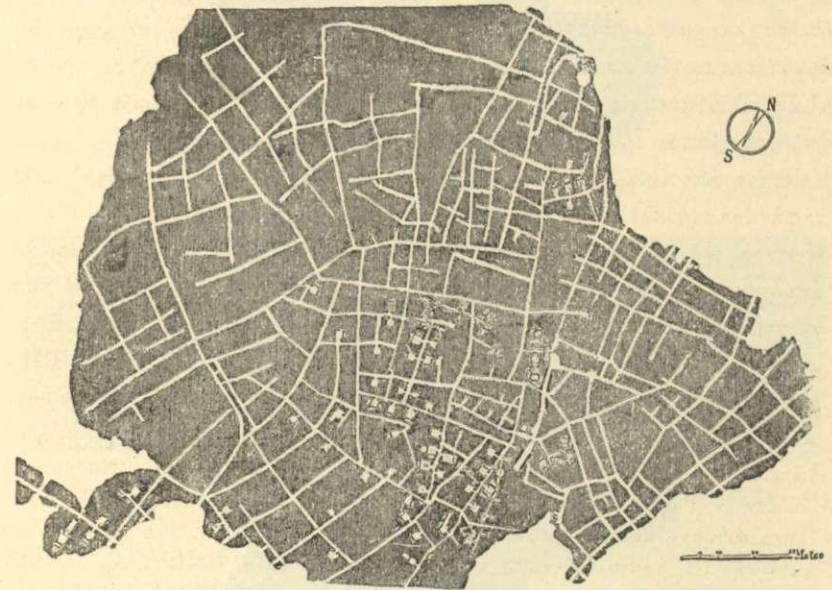
Ἐπεκράτησεν ἄλλοτε ἡ γνώμη ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐχρησιμοποίησαν πρὸς ταφήν ἐγκαταλειμμένα λατομεῖα, ἅτινα αὐτοὶ μόνον ἐμεγέθυνον, ἀλλ' αἱ νεώτεραι ἐρευνᾶ ἀπέδειξαν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀνυπόστατον· νῦν εἶναι κοινῶς ἀποδεκτόν, ὅτι αἱ ὑπόγειοι αὗται στοαὶ ὠρύχθησαν ὠρισμένως ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ὅπως χρησιμεύσωσιν αὐτοῖς πρὸς ταφήν. Εὕρηνται δ' αἱ κατακόμβαι μόνον σχεδὸν ἐν τοῖς στρώμασι τοῦ μαλακοῦ πώρου (tufo graxolare) ἐξ οὗ συνίστανται οἱ πλείστοι τῶν περίξ τῆς Ῥώμης λόφων.

διέτριψεν ὁ Α. Bosio, οὗτινος τὸ περὶ αὐτῶν σύγγραμμα (Roma sotterranea) ἐξεδόθη ἐν Ῥώμῃ, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἐν ἔτει 1632. Βραδύτερον αἱ ἐρευνᾶ ἐξηκολούθησαν μετὰ πολλοῦ ζήλου, ἀξιόλογα δὲ περὶ αὐτῶν ἔργα ἐδημοσίευσαν κατὰ τὴν ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα κυρίως ὁ Boldetti καὶ ὁ Bottari, ἀλλ' ἡ τιμὴ τῆς πλήρους καὶ ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν κατακομβῶν ὀφείλεται εἰς δύο χριστιανολόγους τῆς ΙΘ' ἑκατονταετηρίδος, τὸν Marchi, οὗτινος καρπὸς τῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξεν ἡ Architettura della Roma sotterranea christiana δημοσιευθεῖσα ἐν Ῥώμῃ τῷ 1844, καὶ μάλιστα εἰς τὸν ἐπιφανῆ G. B. de Rossi, οὗτινος τὸ κλασσικὸν ἔργον Roma sotterranea (ἐν Ῥώμῃ, 3 τόμοι, 1864, 1867, 1877) ἀποτελεῖ τὴν πολυτιμοτάτην συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν χριστιανικῶν νεκροπόλεων τῆς Ῥώμης. Οὐχ ἤττον δὲ καὶ ἄλλοι πλὴν αὐτῶν ἠσχολήθησαν εἰς τὴν ἐρευνᾶ τῶν κατακομβῶν, ὧν γνωστότεροι εἶναι οἱ Marucchi, Armellini, Garrucci, Piper, Kraus καὶ Schultzze, οὗ τὸ ἔργον Die Katakomben εἶναι τὸ ἄριστον ἐκ τῶν νεωτέρων.

¹ Αἱ σπουδαιότεραι τῶν κατακομβῶν τῆς Ῥώμης εἶναι αἱ τοῦ Ἁγίου Καλλίστου, Ἁγίας Δομιτίλλης, Ἁγίου Πρετεστάτου, Ἁγίας Πρισκίλλης, Ἁγίας Ἀγνῆς καὶ Ἁγίου Σεβαστιανοῦ.

² Πᾶσαι αἱ κατακόμβαι τῆς Ῥώμης εὕρηνται μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τρίτου χιλιομέτρου ἐκείθεν τοῦ περιβάλλου τοῦ Αὐρηλιανοῦ.

Τὸ ἀνέκαθεν παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἐπικρατοῦν ἔθιμον νὰ διατηρῶσιν ἐπὶ μακρὸν νεκρικά μνημεῖα ἀποτελούμενα ἐκ πολλῶν λαξευτῶν τάφων (columbaria) εἴτε πρὸς ταφήν μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, εἴτε ἀτόμων ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἢ ἄλλην ἐταιρείαν (collegia), ἠκολούθησαν καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοί. Αἱ κατακόμβαι δύνανται ὡσαύτως νὰ διαιρεθῶσιν εἰς οἰκογενειακὰς, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ὀνόματα ἐνίων ἐξ αὐτῶν Balbina, Lucina, Pontiana, Maxima, Domitilla, Pre-

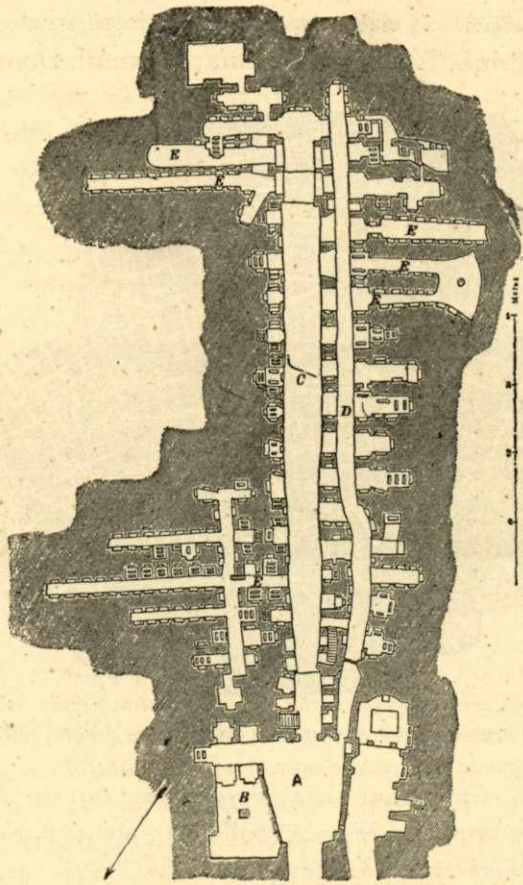
Εἰκ. 1. Διάγραμμα τῶν κατακομβῶν τῆς Ἁγίας Ἀγνῆς (Schultzze)¹.

textate κτλ., αἵτινες εἶναι καὶ αἱ ἀρχαιότεραι, καὶ εἰς τὰς ἀναλόγους τῆς ἄλλης τῶν ἐθνικῶν κατηγορίας (collegia), αἵτινες βραδύτερον, κατὰ τὴν Γ' ἰδίᾳ ἑκατονταετηρίδα, ἐπεκράτησαν καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς.

Τὸ πολὺπλοκον δίκτυον τῶν στοῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις, ὅπερ νῦν δίδει αὐταῖς ὄψιν λαβυρίνθων, ἐσχηματίσθη βαθμιαίως ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε παρουσιαζομένων ἀναγκῶν πρὸς εὕρυσιν τῶν κοιμητηρίων. Ἡ ἀρχικὴ διάθεσις αὐτῶν ἦτο ἀπλουστάτη· τὸ πρῶτον ἠρκέσθησαν ὀρύσσοντες

¹ Ἡ εἰκὼν αὕτη ὡς καὶ πᾶσαι αἱ κατωτέρω σημειούμεναι διὰ τοῦ ὀνόματος Schultzze ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ Archäologie der altchristlichen Kunst.

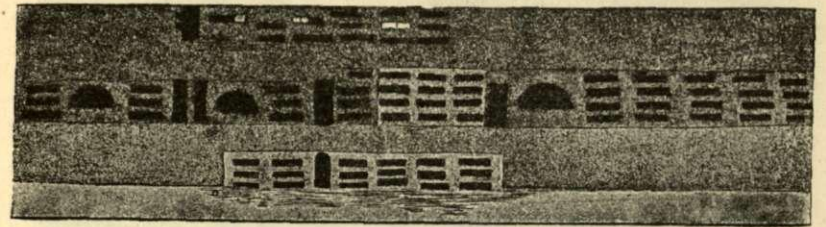
στοάς κατ' εὐθείαν διεύθυνσιν ἐξ ὠρισμένου βάρους εἰς ὃ ἐφθανε κλίμαξ τις ἐπέχουσα θέσιν εἰσοδού. Αἱ στοαὶ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στεναὶ (συνήθως πλάτους ἀπὸ 0,85 μέχρι 1,30, σπανίως δὲ εὐρύτεραι, 1,60 μέχρι 2 μέτρων) καὶ χαμηλαὶ (2,60 μέχρι 3,80), ἕνεκα τῆς μαλακότητος

Εἰκ. 2. Διάγραμμα τῶν κατακομβῶν τοῦ Ἁγίου Ἰανουαρίου (Schultze).

τοῦ πάρου ὅστις καθίστα κινδυνώδη τὴν ὄρυξιν εὐρέων στοῶν, ὡς ἐν Νεαπόλει καὶ ἀλλαχοῦ. Βραδύτερον δὲ καὶ οἱ τῆς πολιτείας διωγμοὶ ἠνάγκασαν τοὺς πιστοὺς νὰ ὀρύσσωσι χάριν ἀσφαλείας ἔτι στενοτέρας στοάς (0,50 περίπου). Τὰς πρώτας εὐθείας στοάς κατὰ μικρὸν πολλαπλασιαζομένας ἤρξαντο συνδέοντες δι' ἄλλων ἐγκαρσίων, κατέστησαν δὲ

ταύτας πολλῶ ὑψηλοτέρας καὶ ἐπεξέτεινον τὸν πρότερον περιορισμένον χώρον τῶν κατακομβῶν διὰ ποικίλων ἀκανονίστων ἐπεκτάσεων, δι' ὧν πολλάκις συνεδέθησαν κοιμητήρια τέως κεχωρισμένα. Ὑπόδειγμα τελειότερον τοιαύτης δαιδαλώδους διαθέσεως εἶναι αἱ κατακόμβαι τοῦ Ἁγίου Καλλίστου, ἐν μικροτέρῳ δὲ μέτρῳ αἱ τῆς Ἁγίας Ἀγνῆς (εἰκ. 1). Διάφορον ὅλως διάταξιν τῶν ῥωμαϊκῶν παρουσιάζουσιν ἄλλαι κατακόμβαι, ἀποτελούμεναι ἐκ μιᾶς κυρίας καὶ εὐρείας στοᾶς, φερούσης εἰς τὰ πλάγια πολλὰς ἄλλας μικροτέρας ἐν εἴδει ἐγκαρσίων ἀποφύσεων. Ὑπόδειγμα τοιαύτης διατάξεως παρουσιάζουσιν αἱ κατακόμβαι τῆς Μήλου, μάλιστα δ' αἱ τοῦ Ἁγίου Ἰανουαρίου ἐν Νεαπόλει, ὧν εἰκόνα παρέχομεν ὑπ' ἀριθμὸν 2. Εἰς τὰ πλάγια τῶν στοῶν ὄρυsson ἐπιμήκεις (loculi) κόγχας ἢ μετὰ ἡμικυλινδρικής ὀροφῆς (arcosolia) (εἰκ. 3), εἰς πολλὰς ἐπαλλήλους σειράς, μήκους ἀναλόγου τοῦ σώματος ὅπερ ἐμέλλε νὰ κατατεθῇ

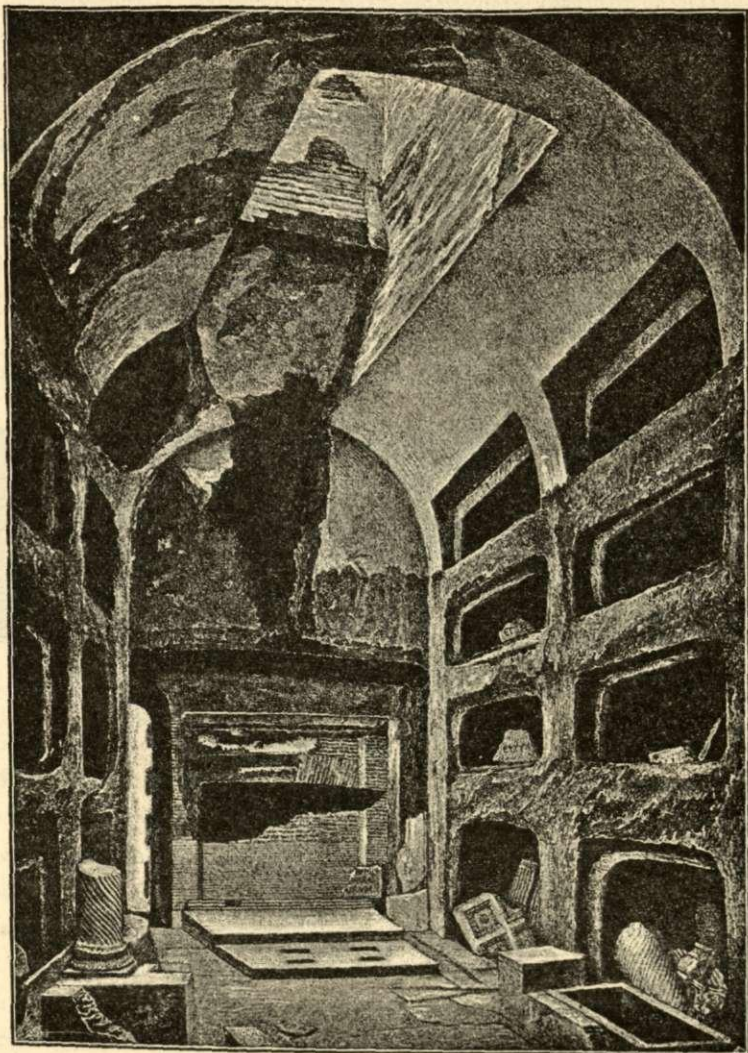

Εἰκ. 3. Ἐπιτομή στοᾶς τῶν κατακομβῶν Ἁγίου Καλλίστου (Schultze).

ἐκεῖ, τὸ ἄνοιγμα δ' ἐκλείετο εἴτα διὰ πλακὸς μαρμάρου ἢ διὰ μεγάλης πλίνθου ὀπτῆς. Ἐπὶ τοῦ πάματος τούτου ἐχαράσσετο ἀπλῆ τις ἐπιγραφή, δηλοῦσα τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ θανάτου αὐτοῦ, συχνάκις δὲ προσετίθετο ἡ φράσις ἐν εἰρήνῃ, ὅταν δὲ ὁ νεκρὸς ἦτο ἐκ τῶν θυμάτων τῶν διωγμῶν προσεγράφετο ἡ λέξις μάρτυς. Ἐπὶ τῶν πλακῶν τούτων ὡσαύτως ἐχαράσσοντο καὶ τὰ ποικίλα ἐκεῖνα συμβολικὰ χαράγματα, τὰ ὡς εἰπεῖν ἱερογλυφικά, δι' ὧν ἐν μυστικῇ σημασίᾳ ἐξεφράζοντο τῶν πρώτων χριστιανῶν αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις. Παρὰ τὰς πλάκας τῶν κογχῶν ἐτοποθέτου ἡ ἀνήρτων λυχνῶν πηλίνους ἢ χαλκοῦς ποικίλων σχημάτων, φέροντας, κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίᾳ χρόνους, μονογραφήματα τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ. Δι' αὐτῶν ὄχι μόνον ἐφωτίζοντο αἱ στοαὶ, ἀλλ' ὑπομιμνήσκετο συγχρόνως τοῖς πιστοῖς ἡ μέλλουσα ἀνάστασις τῶν νεκρῶν.

Ὅ,τι δὲ μαρτυρεῖ τὴν ἐπελθοῦσαν μετατροπὴν ἐν τῇ ἐν Ῥώμῃ χρι-

στιανική εκκλησία είναι ή γλώσσα τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν· ἐνῶ αἱ ἀρχαιότεραι εἶναι συνήθως ἐλληνιστὶ γεγραμμέναι, αἱ τῶν τελευταίων

Εἰκ. 4. Ἡ ἐν Ἁγίῳ Καλλίστῳ αἶθουσα τῶν Παπῶν (cubiculum pontificium). (Sybel).

χρόνων εἶναι πᾶσαι λατινιστί, καταστάσης τῆς ξένης τὸ πρῶτον λατρείας ἔθνικοῦ τῶν Ῥωμαίων θρησκευματος.

Εἰς πολλὰς τῶν κατακομβῶν εὑρηναὶ χῶροι εὐρεῖς ὅπως οὖν, συνήθως τετραγωνικοὶ (cubicula), ἔχοντες περίξ τάφους εἴτε τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, εἴτε μαρτύρων, εἴτε συνηθέστερον μελῶν θρησκευτικῆς τινος ἐταιρείας. Ἄριστον ὑπόδειγμα τοιοῦτου διαμερίσματος εἶναι τὸ ἐν ταῖς κατακόμβαις τοῦ Ἁγίου Καλλίστου λεγόμενον cubiculum pontificium (εἰκ. 4), βάρους 4,50 καὶ πλάτους 3,50, ἐν ᾧ ἐτάφησαν οἱ ἐπίσκοποι Ῥώμης Οὐρβανὸς (222—230), Ἀντέρως (235—236), Φαβιανὸς (236—250), Λεύκιος (253—254), Εὐτυχιανὸς (275—283, πιθανώτατα δὲ καὶ Ἐυστὸς ὁ Β' (257—258). Ὡσαύτως εἰς πολλὰς ἐκ τῶν κατακομβῶν εὑρηναὶ αἶθουσαι ἀρκούντως εὐρεῖαι, αἵτινες ἐχρησάμευον πρὸς τέλει ἱεροουργίας, διότι καίτοι κυρίως ἐν τῇ πόλει ἐτέλουν οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τὰ τῆς λατρείας αὐτῶν ἐν ἰδιωτικαῖς οἰκίαις, ἐν τούτοις ἀπὸ τῆς Β' ἑκατονταετηρίδος συνειθίζον νὰ συνέρχωνται προσεσχόμενοι παρὰ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Κυρίως συνήρχοντο κατὰ τὰς ἐπετεῖους τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων, ὧν ἐώρταζον τὴν μνήμην ποιοῦντες κοινὰ γεύματα, τὰς καλουμένας ἀγάπας.

Εἰς τὰς ἐν ταῖς κατακόμβαις συναθροίσεις συνετέλεσαν καὶ οἱ γενόμενοι ὑπὸ τῆς πολιτείας διωγμοὶ κατὰ τοῦ νέου θρησκευματος, ἐξ οὗ παρέστη ἀνάγκη μεγάλων ὑπογείων ἱερῶν. Κοινότερον ταῦτα ἀπετελοῦντο ἐκ δύο συνεχόμενων αἰθουσῶν κειμένων ἑκατέρωθεν στοᾶς· ἡ μία τούτων προώριστο διὰ τοὺς ἄνδρας, ἡ δ' ἑτέρα διὰ τὰς γυναῖκας. Τὸ βῆμα ἀντικαθίστα ὁ τάφος μάρτυρός τινος, παρ' ὃν ἔκειτο ὁ βωμὸς συνήθως φορητὸς. Πρὸς φωτισμὸν καὶ ἀερισμὸν εἰς πολλοὺς τῶν τοιοῦτων ἀπλῶν ναῶν ἤνοιγον φεγγίτας (luminaria) ἐν τῇ ὀροφῇ. Τὰ ὑπόγεια ταῦτα ἱερά, μετὰ τῶν τάφων οὐς περιέκλειον, ἀπέβησαν ἀντικείμενα τοῦ σεβασμοῦ τῶν πιστῶν, καὶ βραδύτερον, ἀφ' ὅτου αἱ κατακόμβαι ἔπαυσαν νὰ ᾧσι κοιμητήρια.

Πρὸς κατασκευὴν τῶν τοσοῦτον πολυπλόκων διαδρόμων, στοᾶν καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ἀπειροπληθῶν τάφων ἤδη ἐνωρὶς ἐσχηματίσθη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἰδιὸν σῶμα, οἱ καλούμενοι κοπιαταὶ ἢ fossores (εἰκ. 5), οἵτινες κατὰ τὴν Γ' ἰδίᾳ ἑκατονταετηρίδα ἀπέτελουν πολυάριθμον συντεχνίαν μὴ καταργηθεῖσαν εἰμὴ ὅτε ἔπαυσεν ἡ συνήθεια τῶν ὑπογείων νεκροπόλεων.

Εἰκ. 5. Τοιχογραφία κοπιατοῦ ἐξ Ἁγίου Καλλίστου (Schultze).

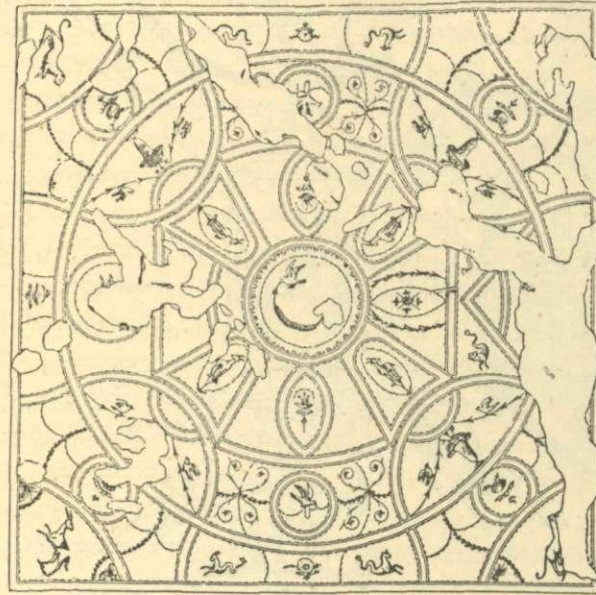
Τοιαῦτα ἐν συντόμῳ εἶναι τὰ κοιμητήρια ἐν οἷς περιεσώθησαν τὰ πρῶτα ἔργα τῆς χριστιανικῆς τέχνης. Ἡ τέχνη αὕτη μὴ ἔχουσα ἴδιον σύστημα καὶ ἴδιον τρόπον ἐν τῇ ἐκτελέσει εἶναι ἀπλῶς κλάδος τοῦ λεγομένου *γραικορωμαϊκοῦ ρυθμοῦ*, ὡς ὠνομάσθη ὁ προκύψας ἐκ τῆς ἀναμιξέως στοιχείων ἀνομοίων, τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδανισμοῦ καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς πραγματικότητος. Τοῦ ρυθμοῦ τούτου ἔργα ὅτε ἀνεφάνη ὁ χριστιανισμὸς εὗρισκοντο εἰς πάσας σχεδὸν τὰς χώρας τῆς ῥωμαϊκῆς αυτοκρατορίας μαρτυροῦντα τὴν ὁσημέραι αὐξοῦσαν παρακμὴν ἐν τῇ τέχνῃ. Εἶχον παρέλθει οἱ χρόνοι τῶν θυμασιῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς σμίλης καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χρωστήρος, καίτοι δ' οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες τεχνίται διετήρουν ποιόν τι αἴσθημα τοῦ καλοῦ, ἐν τῇ ἐκτελέσει ὁμῶς τῶν ἔργων αὐτῶν ἦσαν μέτριοι.

Ὁ χριστιανισμὸς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἀρχαῖον θρησκειοματικὸν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων, ἦτο ὑπὸ τινα ἔποψιν ἀλλότριος τῶν ἔργων τῆς τέχνης, καταδικάζων ὡς καὶ ὁ μωσαϊκὸς νόμος τὰ ὁμοιώματα. Οἱ κορυφαῖοι τῶν κηρύκων τοῦ νέου θρησκειοματικῆς ἐβδελύσσοντο τὰς τέχνας ἐκεῖνας ὧν ἔργον ἦτο ἡ ἀναπαράστασις τοῦ Θεοῦ ὑπὸ μορφῇ ἡδυπαθῆ καὶ θελκτικῇ, ἀλλ' οἱ λαοὶ οὐκ βαθμιαίως ἀπέσπων ἀπὸ τῶν βωμῶν τῶν ἀρχαίων θεῶν δὲν ἠδύναντο νὰ λησμονήσωσι τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους δι' ὧν μέχρι τοῦ χρόνου ἐκείνου ἐγνώριζον νὰ σέβωσι τοὺς θεοὺς, καὶ ὑποτασσόμενοι εἰς τὰ δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπόθουν νὰ ἴδωσιν αὐθις ὑπὸ μορφῇ αἰσθητῆν τὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας αὐτῶν. Ἐντεῦθεν ἡ τέχνη ἤρξατο κατὰ μικρὸν ἐπικρατοῦσα. Τὸ πρῶτον οἱ πιστοὶ προέβησαν δειλῶς εἰς τὴν ἀπεικόνισιν ἀπλῶν συμβόλων ἐχόντων μυστικὴν σημασίαν, ἐνθαρρυνόμενοι δὲ βαθμιαίως προέβησαν εἰς σαφεστέραν ἐκδήλωσιν τῶν πόθων αὐτῶν καὶ τῶν ἐλπίδων.

Ἐν τῇ τέχνῃ ταύτῃ τῇ ἀρχεγόνῳ ὡς καὶ ἐν τῇ συγχρόνῳ ἔθνικῃ, ἡς διέφερε μόνον κατὰ τὰ ἀντικείμενα ἅτινα ἀπεικόνιζε, παρατηρεῖται ἡ προϊοῦσα κατάπτωσις, βραδεία τὸ πρῶτον, ῥαγδαία δὲ καὶ ἐντελής ὕστερον. Ἐνῶ τὰ τῆς Α' καὶ τοῦ πλείστου τῆς Β' ἑκατονταετηρίδος χριστιανικὰ ἔργα εἶναι ὑπὸ τεχνικῆν ἔποψιν πολλοῦ λόγου ἄξια, τὰ μεταγενέστερα ἀποβαίνουσιν ἀπειρόκαλα καὶ βάνουσα, μαρτυροῦντα ἐναργῶς τὴν καθόλου ἐπελθοῦσαν ἐν τῇ αυτοκρατορίᾳ παρακμὴν.

Ἐν τῇ διακοσμῇ τῶν κατακομβῶν πλὴν τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων ἀπαντῶσιν ἐν μεγάλῃ πληθύνει καὶ ἄλλα καθαρῶς διακοσμητικά. Τὰ ἀρχαιότατα καὶ κάλλιστα ὑποδείγματα τοιαύτης διακοσμῆσεως

ἀνάγονται εἰς τὴν Α' ἑκατονταετηρίδα, γενομένης χρήσεως αὐτῆς εἰς τὰ ὄροφώματα τῶν ὑπογείων δωματίων (*cubicula*) πλουσιῶν οικογενειακῶν τάφων. Ἐξέλεγον δὲ πρὸς τοῦτο θέματα τῆς ἀρχαίας διακοσμητικῆς γραφικῆς ἐξ ἐκείνων ἅτινα δὲν προσέκρουον εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς τοῦ χριστιανισμοῦ. Τοιαύτη διακόσμησις οὐδὲ ἔχως παρουσιάζουσα χριστιανικῆς ιδέας εἶναι ἢ ἐν τῇ εἰκόνι 6 δημοσιευομένη ἐκ τῶν κατακομβῶν τοῦ ἁγίου Ἰανουαρίου ἐν Νεαπόλει. Τὸ ὅλον τῆς συνθέσεως ταύτης ἀποτελεῖται ἐκ κύκλων, ἡμικύκλων καὶ ποικίλων ἄλλων σχημά-

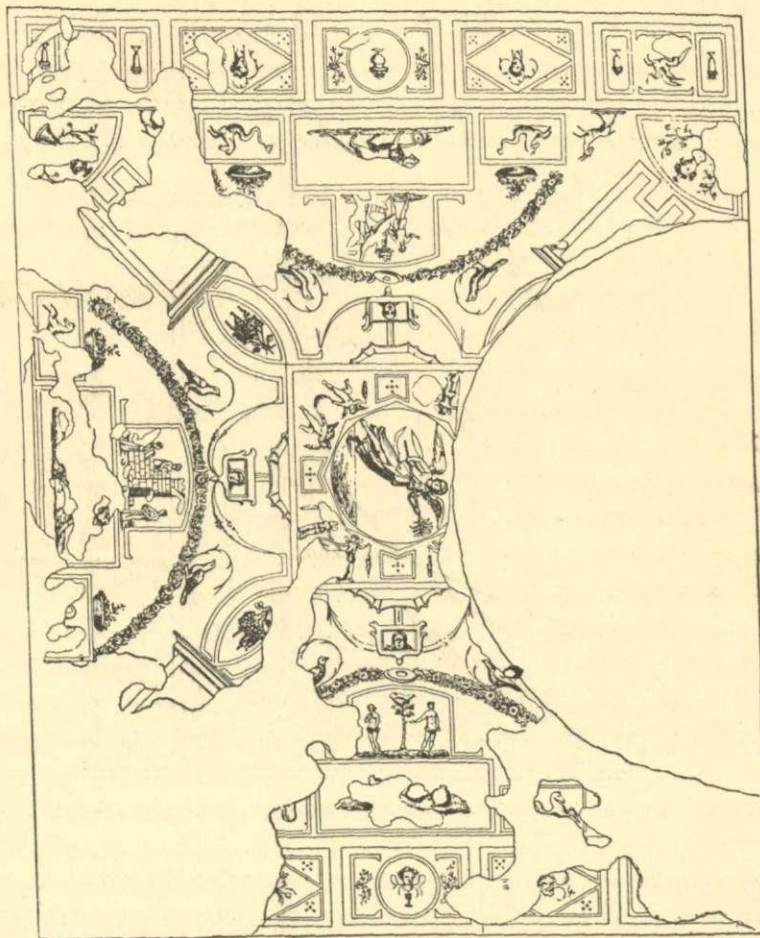

Εἰκ. 6. Τοιχογραφία ἐκ τῶν κατακομβῶν τοῦ ἁγίου Ἰανουαρίου (Schultze).

των συμμετρικῶς καὶ μετὰ περισσῆς καλαισθησίας διατεθημένων καὶ λεπτότατα διηνησιμένων. Ἐν τοῖς διαστήμασι παρεπιθέονται εὐστοχώτατα εἰκόνες διάφοροι ἀποτελοῦσαι ἁρμονικώτατον σύνολον. Ἐν τῷ κεντρικῷ μικροτέρῳ κύκλῳ εἰκονίζονται δύο περιστεραί φέρουσαι ἡμιστέφανον (*guirlande*), περὶ δὲ ἐναλλάξ εἰκόνες αἰγάγων καὶ ἀνθέων· εἰς εὐρυτέραν περιφέρειαν εὐρηναὶ δοχεῖα μετ' ἀνθέων, πτηνὰ, ἵπποκάμπαι· ἐν δὲ ταῖς γωνίαις ἐναλλάξ ἀνά εἰς πάνθηρ καὶ εἰς αἰγάγρος. Τὸ ὅλον τῆς τοιχογραφίας ταύτης ἔχει τι τὸ ἄκρως φαιδρὸν καὶ χαρίεν ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην ἀναλόγους πομπικὰς παραστάσεις τῶν μυστηρίων

τοῦ Διονύσου¹. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διακοσμῆσεως τῶν τάφων διετηρήθη μέχρι τέλους περίπου τῆς Β' ἑκατονταετηρίδος ἀπαντῶν μάλιστα ἐν Νεαπόλει καὶ Ῥώμῃ. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τεχνῖται ἔχοντες πρὸ

Fig. 7. Τοιχογραφία ἐκ τῶν κατακόμβων Ἁγίου Ἰαννουάου (Schultze).

αὐτῶν τοσοῦτον πλοῦτον διακοσμητικῶν θεμάτων τῆς ἀρχαίας γραφικῆς, μὴ δυνάμενοι δ' εἰσέτι νὰ ἐπινοήσωσι πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτῶν ἴδια θέματα, ἤρχοντο ἀντιγράφοντες ἐκ τῶν ὠραίων ἐκεῖνων προτύπων ὅσα δὲν προσέκρουον πρὸς τὴν σεμνότητα τοῦ νέου θρησκευάματος. Βρα-

¹ Schultze, Archäologie der altchristlichen Kunst σελ. 165.

δύτερον προέβησαν κατὰ τι καὶ ἐν τῇ διακοσμῇ ταύτῃ ἐγκατέμιξαν εἰκονιδία τινα ἔχοντα καθαρῶς χριστιανικὸν χαρακτήρα. Λαμπρὸν τοιαύτης μικτῆς συνθέσεως ὑπόδειγμα παρέχουσιν ὡσαύτως αἱ κατακόμβαι τῆς Νεαπόλεως. Ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 7 δημοσιευομένη τοιχογραφίᾳ μεταξὺ τῶν ποικίλων εἰκόνων, τῆς ἐν τῷ μέσῳ Νίκης, ἐρωτιδίων, ψυχῶν, προσωπίδων, πτηνῶν κτλ. εὗρηται καὶ τέσσαρες σκηναὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὧν μία ἐγένετο ἐξίτηλος. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ῥώμῃ παραπλήσια θέματα, δένδρων, ἀνθῶν, πτηνῶν, ἐρωτιδίων κτλ. εὗρηται ἐν μεγίστῃ πληθύνει· τὰ ἀριστα τούτων περιέχουσιν αἱ κατακόμβαι τοῦ Ἁγίου Καλλίστου. Δείγμα ἐξ αὐτῶν παρέχει τὸ χαρίεν κόσμημα τὸ ἐν τῇ εἰκόνι 8.

Αἱ διακοσμητικαὶ αὗται συνθέσεις ἔχουσιν ἰδιάζουσαν σημασίαν, διότι μαρτυροῦσιν ὅτι ἐν τῇ διακοσμῇ τῶν νεκρικῶν αὐτῶν μνημείων οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ διετήρουν τὰ αἰσθήματα τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, ἥτις ἀπέφευγε ν' ἀπεικονίζῃ ἐπὶ τῶν τάφων πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ προζενήσῃ εἰς τὸν θεατὴν θλίψιν καὶ ἀπογοήτευσιν. Τὸ θέλητρον ὅπερ ἐπιπνέει ἐπὶ τοῦ διακόσμου τῶν φατωμάτων ἐν ταῖς κατακόμβαις εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐν ταῖς πομπηϊαναῖς γραφαῖς, πρὸς ἃς ἔχει ὁ διάκοσμος οὗτος μεγίστην ἀναλογίαν καὶ ὁμοιότητα.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ θέματα τὰ ἔχοντα θρησκευτικὸν χαρακτήρα, ἡ ἀρχέγονος χριστιανικὴ τέχνη τὸ πρῶτον περιορίσθη, ὡς προσιπομεν, εἰς τὸν συμβολισμὸν ὑπὸ τὴν στενοτέραν αὐτοῦ σημασίαν, εἰκονίσασα δι' ἱερογλυφικῶν ὡς εἰπεῖν διάφορα ἀντικείμενα μυστικῆς σημασίας. Τοιαῦτα μυστικὰ σύμβολα ἐν ταῖς κατακόμβαις εὗρηται πολυάριθμα. Σπουδαιότατον καὶ συχνότατον τούτων εἶναι ὁ ἰχθύς, ἐν ᾧ οἱ πιστοὶ διέβλεπον εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ· τὰ γράμματα τῆς λέξεως ταύτης ἀποτελοῦσι τ' ἀρχικὰ τῶν λέξεων Ἰησοῦς, Χριστός, Θεοῦ, Υἱός, Σωτήρ. Ἐκ τῶν ἄλλων συμβόλων ἄξια μνείας εἶναι ὁ ἀμνὸς παριστώμενος ὑπὸ διαφόρους τύπους, ἡ ἄμπελος καὶ ὁ λέων, ἀναφερόμενοι εἰς τὸν Χριστόν, ἡ περιστερά, ἡ δορκάς, ἡ ἀγκυρα, ὁ ἀετός, ἡ λύρα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς πιστοὺς, τὴν ἐκκλησίαν κ.τ.λ.

Καὶ ἐν ταῖς πρώταις δ' ἀπεικονίσσει σκηνῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ δόγματα τῆς νέας πίστεως ἐπικρατεῖ ὁ συμβολισμὸς. Συχνότερον πάσης

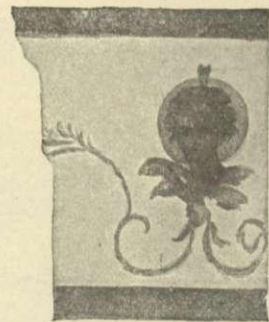

Fig. 8. Κόσμημα ἐξ Ἁγίου Καλλίστου (Schultze).

ἄλλης παραστάσεως εἰκονίζεται ἡ ἀνάστασις ὑπὸ διαφόρους τύπους. Ταύτην συμβολίζει σαφέστερον τὸ θαῦμα τοῦ Ἰωνᾶ καθημένου ὑπὸ τὴν σκιάν τῆς κολοκύνθης (εἰκ. 9), καταβροχθιζομένου ὑπὸ τοῦ κήτους καὶ ἐξερευγομένου εἰς τὴν ἀκτὴν. Ὡσαύτως δὲ τὴν ἀνάστασιν συμβολίζει καὶ ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου· ἐν ταῖς πλείσταις τῶν περιστάσεων αὐτῆς ὁ Λάζαρος εἰκονίζεται περιβεβλημένος διὰ ταινιῶν δίκην μουρίας, ἐγειρόμενος ἐκ τοῦ τάφου ἐνῶ ὁ Ἰησοῦς ἐγγίζει αὐτὸν διὰ μικρᾶς ῥάβδου.

Ἄλλαι συμβολικαὶ παραστάσεις εἶναι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ βάπτισμα καὶ τὴν εὐχαριστίαν καὶ ἐκεῖνο μὲν εἰκονίζεται διὰ τοῦ θαύματος τοῦ

Εἰκ. 9. Δεομένη, Δανιήλ, Ἰωνᾶς.

(τοιχογραφία Ἁγίου Καλλίστου) (Schultze).

Μωϋσείως πλήσσαντος διὰ τῆς ῥάβδου τὸν βράχον, ἐξ οὗ ῥέει ὕδωρ, ὅπερ πίνουσι ἄλλοι παρ' αὐτῷ ἰστάμενοι· τὴν δ' εὐχαριστίαν συμβολίζει ὁμάς ἀνθρώπων, συνηθέστερον ἐπτὰ, καθημένων περὶ τράπεζαν ἐπὶ τῆς ὁποίας κείνται ἄρτοι καὶ ἰχθύες, τὸ κοινότερον σύμβολον τοῦ Σωτῆρος. Ὡσαύτως συμβολικὴν σημασίαν ἔχουσι αἱ εἰκόνες τοῦ Δανιήλ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων (εἰκ. 9) καὶ ὁ πολλαπλασιασμός τῶν πέντε ἄρτων. Πλὴν δὲ τούτων παρέστησαν καὶ πολλὰς ἄλλας σκηνὰς τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς ἃς διέβλεπον συμβολικὴν σημασίαν. Τοιαῦται εἶναι συνηθέστερον ἐκ μὲν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Ὁ Ἀδάμ καὶ ἡ Εὐᾶ, Ὁ Νῶε ἐν τῇ Κιβωτῷ, Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ· ἐκ δὲ τῆς Καινῆς Διαθήκης Ἡ προσκύνησις τῶν Μάρων, Ὁ ἐν

Κανῶ γάμος, Ἡ αἰμορροοῦσα ἀπιομένη τῶν ἱματίων τοῦ Χριστοῦ¹ καὶ Ἡ ἴασις τοῦ τυφλοῦ.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν συμβολικῶν παραστάσεων ὑπάγεται τάξις τις εἰκόνων, ἃς μερικώτερον δύναται τις νὰ ὀνομάσῃ ἀλληγορικᾶς. Τοιαῦται εἰκόνες ἀναφέρονται εἰς τὰς παραβολὰς τοῦ Εὐαγγελίου, ἐκφράζουσι δὲ πληρέστερον καὶ καλλιτεχνικώτερον ὅ,τι καὶ τὰ ἀπλᾶ ἱερογλυφικὰ χαράγματα. Μεταξὺ τῶν ἀλληγορικῶν τούτων παραστάσεων ἀρχαιοτέρα καὶ συνηθετέρα εἶναι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν παραβολὴν τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν κλημάτων. Ὑπόδειγμα καλλιτεχνικώτατον αὐτῆς εἶναι ἡ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἁγίας Δομιτίλλης τοιχογραφία χρονολογούμενη ἀπὸ τῆς Α' ἑκατονταετηρίδος· ἐν ταύτῃ ὁ ζωγράφος ἐγκατέμειξε μετὰ περισσῆς καλαισθησίας ἐρωτιδεῖς ὀρχουμένους μετὰ χάριτος ἐπὶ τῶν κλάδων, ἀναμιμνήσκοντας ζωηρῶς τὴν ἀρχαίαν διακοσμητικὴν.

Εἰκ. 10. Ἡ αἰμορροοῦσα ἀπιομένη τοῦ Ἰησοῦ, τοιχογραφία ἐκ S. Pretestato (Schultze).

Ἐτέρα ἀλληγορικὴ παραστάσις εἶναι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν παραβολὴν τῶν δέκα παρθένων, ἥτις εἶναι θέμα τοιχογραφίας τινὸς τοῦ κοιμητηρίου Ἁγίου Κυριακοῦ ἐν Ῥώμῃ· ἐν ταύτῃ αἱ παρθένοι ἀμφοτέρων τῶν ομάδων φέρουσι δῆδας κατὰ τὸ ῥωμαϊκὸν ἔθος ἀντὶ τῶν λύχνων τῆς εὐαγγελικῆς παραβολῆς. Ἐτεραι δύο τοιχογραφίαι τοῦ αὐτοῦ θέματος, ἀρχαιότεραι τῆς ἀνωτέρω, εὗρηται ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἁγίας Ἀγνῆς, ἐν αὐταῖς ὁμοῦς εἰκονίζονται μόνον αἱ παρθένοι τῆς ἐτέρας τῶν ομάδων.

Ἄλλ' ἡ σπουδαιότητα τῶν ἀλληγορικῶν παραστάσεων εἶναι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Ἀγαθοῦ ἢ Καλοῦ Ποιμένου· εἶναι

¹ Τῆς σκηνῆς ταύτης δ' ἐσώθη καλλίστη ἀπεικόνισις ἐν ταῖς κατακόμβαις S. Pretestato, ἀποπνέουσα ἅπασαν τὴν χάριν τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ χρονολογούμενη ἀπὸ τῶν μέσων τῆς Β' ἑκατονταετηρίδος (εἰκ. 10).